

עגנון מול המבוכה הדתית

מאת יעקב כ"ץ

עגנון הפליא ומוסיף להפליא את קוראיו — וכל שכן את מכריו — ביכולתו לקפל באישיותו ובמפעלו האמנותי דבר והיפוכו — את הזיקה המוחלטת-כמעט לעולם המסורת היהודית ואת הפקעתה של אותה מסורת על בסיסה הדתי-האמונתי כולו. בתורת אמן פטור הוא מלהכריע בין זרמי מחשבה ורוח. די לו לאמן לכאורה, שיתן דמות לנפשות הפועלות בסיפוריו. עגנון ככל אמן גדול לקח את דוגמת יצוריו מן המציאות שחי בה. (ימי-חייו הם ימי התפוררות של החברה היהודית המסורתית בשלב משלביה) בילדותו ראה עוד את החברה המסורתית עומדת על תלה — על כל פנים לא היו עדיין בקיעיה נפרצים עד כדי גילוי לעין בלתי-בוחנת. את הדמויות הדבקות במסורת והחיות בתוכה ומכוחה יכול היה הסופר לתאר על פי התרשמות חיה ובלתי-תיאמצעית. ואילו משבגר הנער ונחלץ מסביבת ילדותו והגבלותיה, נגלה לפניו שפע של טיפוסים שלאחר ההתפוררות — מן המשכיל השכלתני, המתבולל והקומוניסט מצד אחד ועד הציוני שבדיבור ובמעש והקנאי לדת מתוך ערעור בטחונה מצד אחר. דבר שאמר פרישמן על מנדלי, שאילו שקע עולם היהדות הישנה אפשר היה לשחזר אותו על פי ספריו של זה, ניתן לומר, ביתר צידוק, על עגנון לגבי תקור פתו. כל שלבי ההתפתחות של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים על טיפוסייה מצאו את עיצובם ביצירתו. ההיס-

טוריון לעתיד ייטיב לעשות, אם יעיין היטב בספריו של עגנון. כמובן, לא על מנת להעלות מהם עובדות, אלא כדי לשאוב את מה שהופך ביד ההיסטוריון האמיתי את העובדות לידי החיאת העבר, היינו את תחושת הזמן והרגשת האוירה המיוחדת לתקופה.

אולם אף על פי שקלט עגנון לתוך תיאורו מכל הטיפוסים שנתרשם מהם, אין לומר כי ביחס דומה התייחס לכולם. עלובה היא הסוציולוגיה של האמנות שאינה רואה את האמן אלא כאספקלריה סבילה המשקפת את המציאות החור לפת כנגדה. אפילו לגבי ההיסטוריון אין זו אלא דרישה מדומה שיהיה 'אוביקטיבי' היינו חסר-רצון להבחין בין טוב ורע ובין האהוב והשנוא. כל שכן האמן, שכוח עיצובו בא לו מן הדביקות שהוא דבק במי ובמה שנפשו חשקה להיות כמותו. הכותב ספרות חברתית, היינו המעצב דמויות המיצגות עמדות חברתיות מנוגדות זו לזו, על כרחו שיכריע בניהן דרך הערכה. ואמנם הכריע עגנון ללא פקפוק בשאלה המרכזית שבדורותיו: הוא קיבל את גזר-דינה של ההיסטוריה, כי החברה המסורתית, כפי שהכיר אותה בנעוריו, נידונה להתפרקות. העמדה של ההתבוללות לא היתה לגביו מעולם בגדר יצר הרע. תחת זאת הודה בחוקיותה של התנועה הלאומית, שיצאה לבנות בית-קיום לאומה, בית כמשמעו ובית בתורת משכן-לרות. להקמת משכן זה תרם עגנון את תרומתו מימי הצטרפותו לבוני הישוב, בני העליה השנייה, בהרחבת-הלשון ובהעשרת-הספרות. התואר משורר לאומי הולם את עגנון אף כי חסר הוא את הפתוס הגלוי, שהוא מסמניו הראשיים של כל היוצא בראש המחנה הלאומי. העדר הפתוס שלו מותנה לא בלבד משום שהוא פרו-זאיקן אלא גם משום שההכרעה האישית שלו לא באה, כאמור, כתרועת נצחון על זרם אחר. הצד, שכנגדו העמיד עגנון את 'לאומיותו', היא החברה המסורתית, שאותה אהב אהבה עזה על דמויותיה, הליכותיה וסמליה. הוא אף גשר גשר בין החברה המסורתית והלאומית בהבלעת החברה הראשונה בתוך החברה האחרונה דרך העיצוב האמנותי. ועד כדי כך

עלה בידו עיצוב זה, עד כי לעתים נדמה היה, כאילו אין הוא אלא רומנטיקן החי מתוך אשלית קיומה של תקופה ששקעה. לאמתו של דבר אין כעגנון מכיר את מקומו וזמנו והוא מבחין הבחן היטב בין מה שעוצב על ידו מתוך חיבת זכרון למה שהוצג כסימן לצמיחת החיים החדשים. ערכי המסורת לא אבדו לו לעגנון והראיה כי עשה נסיון להנחיל אותם לדורות הבאים בהגישו אותם לפנייהם — בספרו 'ימים נוראים' — ללא המחיצה האסתיטית כמעט. במידה שמותר לשים גבול ביחסה של אישיות מסובכת כעגנון למקורות־יניקתו ופרי־יצירתו נוכל לומר, כי ערכי־המסורת נעשו לו לערכים אישיים אפשריים. ואילו כנגד נסיון של שחזור החיים המ־סורתיים על מוסדותיהם ושלטונם הכריע הסופר הכרעה חד־משמעית. הרומן הגדול 'תמול שלשום' נתון כולו בסי־מנה של אותה הכרעה. אלא שמתוך מידת הצניעות שלא להיראות כמי שבא להורות ולא בלבד לתאר, גילה עגנון טפח וכיסה טפחים. דבר שאסור היה על הסופר מצוה על קוראיו לעשותו. ניתוח הרומן על שכבותיו יגלה את עגנון לא רק כיוצר אמן אלא גם כבעל הוראה באותה סוגיה.

חיובו של עגנון למפעל הלאומי שבבנין־הארץ גלוי לעינים בשיכבה הריאליסטית העליונה שב'תמול שלשום'. המציאות ההיסטורית המתוארת בספר היא זו שעגנון חזה את הת־הוותה במו עיניו בימי העלייה השנייה. לא נמנע הסופר מלהזכיר מעשים שהיו, כגון בניינה של תל־אביב, ייסודה של עין־גנים וכדומה. ולא עוד אלא שילב בתיאורו כאראק־טיריסטיקות של אישים ידועי שם כדיזנגוף, ברנר, א. ד. גורדון ועוד. כוחו האמנותי הגדול עמד לו שלא נכשל בסכנת הריפורטאז'ה האורבת לעירובם של אירועים ואישים מן המציאות לתוך מסכת של רומן. מכל מקום חשיבותו האמנותית של הרומן אינה, כמובן, בערכו הדוקומנטרי, כי אם בעיצוב דמותן של הנפשות הפועלות וביחוד זה של האישיות המרכזית של הרומן, יצחק קומר. עלייתו של יצחק, נסיונו וכשלונו להקלט ביישוב הנבנה, אהבתו הראשונה ואכזבתו, בריחתו מיפו והחלטתו למצוא לעצמו תקנה ביי־

שוב הישן בירושלים, הם־הם החוט המנחה שבהתרחשות האפית. גורל היחיד ולבטיו מרתקים את תשומת לב הקורא ולא מאורעות חיצוניים שאינם מרובים בו כל עיקר. במיצוי האמנותי של נפתולים מוסריים מודעים־למחצה ובתיאורו של סבל הנישא בדומיה משיג הסופר את קיום המתח הסיי־פורי. ולא עוד אלא לתוך תוכו של סיפור, שהוא ריאליסטי כביכול, נקלעה דמות דמיונית שלא מעלמא הדין הוא הכלב המשוגע בלק שהרפתקאותיו, תעלוליו וסעיפי רעיונותיו מוסיפים לסיפור מימד שלישי שבתחום הסמלי. ובאשר תחום זה סתום הוא אין הבנה לרומן כולו אלא אחר פיענוחו של סמל זה. כמה נסיונות נעשו מאז הופעתו של הרומן למצוא את הפשר המבוקש. ברם, אומר אני שעדיין כלב זה נובח דרשני. ברשות מפרשי הספרות המקצועיים אענה גם אני את חלקי.

בשני תחומים שונים מתנסה יצחק קומר בבואו לארץ. מש־תדל הוא להקלט למערכת החיים החדשים, למצוא לו אמצעי קיום, להסתגל לאורח החיים המקובלים של הבריות בסביבה חדשה זו. על אף קשיים נמרצים, שהוא נתקל בדרכו, מצליח הוא בכך למעלה מן המשוער. אם גם לא זכה לעמוד על הקרקע, רוכש הוא לו מקצוע הנותן קיום ומעמד לבעליו. הוא מתהלך עם חברי היישוב החדש והיה כאחד מהם. הוא אוכל את לחמם, מדבר בלשונם וכו'. הידמותו של יצחק לחבריו מובלטת על ידי עגנון ביחוד בתחום הדתי. 'אבל בשאר דברים נוהג היה כרוב חברינו. לא הלך לבית־הכנסת ולא הניח תפילין ולא שמר את השבת ולא כיבד את המו־עדות' (82). אלא שהסתגלותו של יצחק בתחום זה היתה קשה מעיקרה. 'בתחילה עשה חילוק בין מצוות עשה ובין מצוות לא תעשה. נזהר הוא שלא לעבור על לא תעשה ומתרשל במצוות עשה. לבסוף לא הבחין בין עשין ללאוין' (שם). לחבריו של יצחק תיאוריה ברורה בדבר הדת. הם 'באו לידי הכרה שהדת וכו' אינם חשובים, והואיל ולא ראו צורך בדת לא ראו צורך במצוותיה' (שם). אולם יצחק עצמו אין לו חלק אינטלקטואלי בהנמקה זו. פריקתו את עול המצוות

היא פרי הסתגלות חיצונית בלבד: 'קורטוב של רעיון שלט בו ביצחק שלא מדעתו, רעיון מעומעם שלא בא לידי בירור אבל כיוון את מעשיו. הרי שארץ-ישראל מתחלקת ליישוב הישן וליישוב החדש, אילו נוהגים כך ואילו נוהגים כך, והואיל והוא נמנה על היישוב החדש מה לו לנהוג כאנשי היישוב הישן' (82—83). אולם הסתגלות חיצונית כזאת אין בה משום שחרור מן הזיקה הנפשית לעולם המסורת והדת. ועל כן יוצא יצחק מכלל חבריו, שאף הם מרגישים כיסופים לעולם שאבד, אך הם מוצאים נוחמים בתיאוריות שנתקבלו על דעתם. ואילו יצחק 'נשתנה מהם שפעמים היה ניעור בלבו מעין הרהור תשובה, אלא מתוך שנתרגל שלא לקיים את המצוות היה מפיס את יצרו הטוב במצוה קלה שאין צריכה יגיעה כגון קריאת שמע על המטה' (83). נמצא שאדם זה מכלל שומר מצוות יצא, לכלל פרוק עולן — במובן הפנימי של המלה — לא בא. בעוד תחום אחר נשאר יצחק נטול מחבריו. חבריו חיזרו אחרי נערות ואילו הוא 'אפילו כשרפתה אמונתו צניעותו לא רפתה' (90); כשם שבשעה שדר בעירו לא סח עם אשה, כך גם בהיותו בארץ-ישראל. דמות האשה המרחפת לנגד עיני נפשו של יצחק היא דמות אמו, אף כי אמו מתה עליו בילדותו דמותה מלוותו בכל טהרתה. היא המכוונת את מאווייו האירוטיים 'וכיון שמתה אמו עתידה אשה אחרת שתבוא במקומה צנועה וחסודה כאמו' (90).

אדם זה, האם יש לו סיכויים להקלט קליטת אמת בין חבריו? מגופי הנושא של הרומן הוא להראות את הנסיון שנעשה להיקלטות, אך עגנון מקדים את הנתונים הפסיכולוגיים האמורים, כדי להסביר את סיבת הכשלון.

יצחק נפגש עם סוניה המייצגת טיפוס מובהק שביישוב החדש. נערה שכלתנית מופלגת ללא מעצורים נפשיים וללא זיקת-אמת לשום דבר של ממש. אהבותיה הן לעת-מצוא וכאשר חברה רבינוביץ, שהוא גם חבר של יצחק, יוצא לחוץ לארץ, קובעת היא יחס של אהבים ליצחק. ויצחק נתפס לאהבה זו מבלי לרדת למשמעותה לא לגבי עצמו

שוב הישן בירושלים, הם־הם החוט המנחה שבהתרחשות האפית. גורל היחיד ולבטיו מרתקים את תשומת לב הקורא ולא מאורעות חיצוניים שאינם מרובים בו כל עיקר. במיצוי האמנותי של נפתולים מוסריים מודעים־למחצה ובתיאורו של סבל הנישא בדומיה משיג הסופר את קיום המתח הסיי־פורי. ולא עוד אלא לתוך תוכו של סיפור, שהוא ריאליסטי כביכול, נקלעה דמות דמיונית שלא מעלמא הדין הוא הכלב המשוגע בלק שהרפתקאותיו, תעלוליו וסעיפי רעיונותיו מוסיפים לסיפור מימד שלישי שבתחום הסמלי. ובאשר תחום זה סתום הוא אין הבנה לרומן כולו אלא אחר פיענוחו של סמל זה. כמה נסיונות נעשו מאז הופעתו של הרומן למצוא את הפשר המבוקש. ברם, אומר אני שעדיין כלב זה נובח דרשני. ברשות מפרשי הספרות המקצועיים אענה גם אני את חלקי.

בשני תחומים שונים מתנסה יצחק קומר בבואו לארץ. מש־תדל הוא להקלט למערכת החיים החדשים, למצוא לו אמצעי קיום, להסתגל לאורח החיים המקובלים של הבריות בסביבה חדשה זו. על אף קשיים נמרצים, שהוא נתקל בדרכו, מצליח הוא בכך למעלה מן המשוער. אם גם לא זכה לעמוד על הקרקע, רוכש הוא לו מקצוע הנותן קיום ומעמד לבעליו. הוא מתהלך עם חברי היישוב החדש והיה כאחד מהם. הוא אוכל את לחמם, מדבר בלשונם וכו'. הידמותו של יצחק לחבריו מובלטת על ידי עגנון ביחוד בתחום הדתי. 'אבל בשאר דברים נוהג היה כרוב חברינו. לא הלך לבית־הכנסת ולא הניח תפילין ולא שמר את השבת ולא כיבד את המו־עדות' (82). אלא שהסתגלותו של יצחק בתחום זה היתה קשה מעיקרה. 'בתחילה עשה חילוק בין מצוות עשה ובין מצוות לא תעשה. נזהר הוא שלא לעבור על לא תעשה ומתרגל במצוות עשה. לבסוף לא הבחין בין עשין ללאוין' (שם). לחבריו של יצחק תיאוריה ברורה בדבר הדת. הם 'באו לידי הכרה שהדת וכו' אינם חשובים, והואיל ולא ראו צורך בדת לא ראו צורך במצוותיה' (שם). אולם יצחק עצמו אין לו חלק אינטלקטואלי בהנמקה זו. פריקתו את עול המצוות

היא פרי הסתגלות חיצונית בלבד: 'קורטוב של רעיון שלט בו ביצחק שלא מדעתו, רעיון מעומעם שלא בא לידי בירור אבל כיוון את מעשיו. הרי שארץ-ישראל מתחלקת ליישוב הישן וליישוב החדש, אילו נוהגים כך ואילו נוהגים כך, והואיל והוא נמנה על היישוב החדש מה לו לנהוג כאנשי היישוב הישן' (82—83). אולם הסתגלות חיצונית כזאת אין בה משום שחרור מן הזיקה הנפשית לעולם המסורת והדת. ועל כן יוצא יצחק מכלל חבריו, שאף הם מרגישים כיסופים לעולם שאבד, אך הם מוצאים ניחומים בתיאוריות שנתקבלו על דעתם. ואילו יצחק 'נשתנה מהם שפעמים היה ניעור בלבו מעין הרהור תשובה, אלא מתוך שנתרגל שלא לקיים את המצוות היה מפיס את יצרו הטוב במצוה קלה שאין צריכה גייעה כגון קריאת שמע על המטה' (83). נמצא שאדם זה מכלל שומר מצוות יצא, לכלל פרוק עולן — במובן הפנימי של המלה — לא בא. בעוד תחום אחר נשאר יצחק נטול מחבריו. חבריו חיזרו אחרי נערות ואילו הוא 'אפילו כשרפתה אמונתו צניעותו לא רפתה' (90); כשם שבשעה שדר בעירו לא סח עם אשה, כך גם בהיותו בארץ-ישראל. דמות האשה המרחפת לנגד עיני נפשו של יצחק היא דמות אמו¹ אף כי אמו מתה עליו בילדותו דמותה מלוותו בכל טהרתה. היא המכוונת את מאווייו האירוטיים 'וכיון שמתה אמו עתידה אשה אחרת שתבוא במקומה צנועה וחסודה כאמו' (90).

אדם זה, האם יש לו סיכויים להקלט קליטת אמת בין חבריו? מגופי הנושא של הרומן הוא להראות את הנסיון שנעשה להיקלטות, אך עגנון מקדים את הנתונים הפסיכולוגיים האמורים, כדי להסביר את סיבת הכשלון.

יצחק נפגש עם סוניה המייצגת טיפוס מובהק שביישוב החדש. נערה שכלתנית מופלגת ללא מעצורים נפשיים וללא זיקת-אמת לשום דבר של ממש. אהבותיה הן לעת-מצוא וכאשר חברה רבינוביץ, שהוא גם חבר של יצחק, יוצא לחוץ לארץ, קובעת היא יחס של אהבים ליצחק. ויצחק נתפס לאהבה זו מבלי לרדת למשמעותה לא לגבי עצמו

ולא לגבי סוניה. סוניה מצאה ביצחק את מה שלא מצאה בשאר חבריה־אוהביה שהוא תמים ושלא התקרב לפניה לאשה לא במחשבה ולא במעשה (116), ואילו יצחק נלקח שולל בפיתויי האהבה שנודמנו לו ופירש אותה לעצמו לפי מושגיו שלו. בשעות־של־חסד מדומות, כשיצחק מדמה לעצמו ששכאן מצא את מבוקשו מתאר הוא לעצמו את יחסיהם במושגים המקובלים עליו מבית אבא והם בעיניו כחתן וכלה. 'אמת שאותן המלים חתן וכלה אין נהוגות כאן אבל יצחק שהוגה כדרך שהיו אבותינו הוגים טועם באותן מלים כמה טעמים' (140), מדמה הוא לעצמו כיצד יודיע לאביו ולאחיו את אירוסיו עם נערה משכלת וכו'. אולם אף שעות אלו שבהן שרויה לכאורה שלווה בלבו של יצחק אינה אלא שלות שוא. מושגיו של יצחק מפרידים בינו לבין סוניה אף בשעה שמאוויו מרתקים אותו אליה. יצחק פירש אף את היחסים שהיו בין סוניה לבין רבינוביץ על דעתו שלו. הוא רואה אותם כבני זוג שעתידיים היו להינשא זה לזה — אלמלא הוא שהפריד ביניהם, הרגשת חטא כבד רובצת על נפשו של יצחק ובקושי הוא מסוגל להרחיק אותה בשעות של קירבה לסוניה. עד היכן הדברים מגיעים ניתן ללמוד משימוש לשון מסוים של עגנון. יצחק קורא את חטאו שחטא בקשירת היחסים עם סוניה 'אותו עוון' (479,225,221,158) והרי זה ביטוי של התלמוד לציון חטאו של דוד המלך בקחתו את בת שבע. העוון, שיצחק מאשים את עצמו בו, הוא עוון של אשת איש. והרגשת עוון זה מלווה אותו גם אחרי שהיחסים בינו לבין סוניה נפסקו מכבר.

כל יחסיו של יצחק לסוניה באי־הבנה יסודם. מעולם לא היו סיכויים שהוא ימצא את תיקונו בזיווג זה (אף־על־פי־כן ספק, אם היה לו הכוח להחליץ מקשריו עם סוניה, כי אכן נלכד הוא ברשת חשקה. היזמה להפסקת הקשרים יוצאת מלפניה), שכל יחסיה אליו לא באו אלא כדי לטעום טעמם של אהבים עם חסר־נסיון זה. משטעמה את טעמם, ניטל גירויים והיא שמה קץ ליחסים ללא היסוס.

כשלוך ההתקשרות האירוטית של יצחק בבת הישוב החדש

עגנון מול המבוכה הדתית

אינו אלא ביטוי לכשלוננו להתקשר לישוב זה קשר נפשי בכללו. הוא נמלט לו מיפו לירושלים ומתגלגל שם בחבורת בוני ירושלים החדשה שאינם בימים ההם אלא בחינת שור ליים לישוב הישן. אותם הימים מתהלך יצחק מתוך דבאון־רוח, שהרגשת האכזבה ומועקת החטא מעורבות פון אין יצחק מסוגל להתגבר על המעצורים שמנעו ממנו מלהשתלב בחיים החדשים שבארץ־ישראל והריהו מוכן ומזומן להמלט ממנו לעולם היהדות הישנה שממנה הוא בא. הישוב הישן מייצג כאן את העולם ההוא מתוך הסתגרות יתירה כלפי החדש. ועד שלא דרכה רגלו של יצחק על סף הישוב הישן, כבר הוא מראה סימני הסתגלות לאוירתו. 'כבר בחיצוניותו דומה הוא במקצת לאנשי ירושלים, אם תמצא לומר אף בפנימיותו. וכשחבריו הצבעים עומדים ממלאכתם להתפלל מנחה מניח אף הוא את מלאכתו ומתפלל. ואם אוכלים כאחד כזית פת הריהו מצטרף לזימון... דבש וחלב, לא מצא יצחק בירושלים, אבל בא לידי מידת ההשתוות' (223). מידת ההשתוות או האדישות היא תחילת תהליך־השיבה של יצחק לעולם המסורת. אך שיבה זו אינה בגדר תשובה במובן הדתי של המלה, כי אם חזרה־בעלמא, שיותר משיש בה משום גילוי אמתה של המסורת יש בה משום בריחה מפני

העדרה

אין עגנון מניח ספק בטיבה של אותה שיבה. בתיאורה של התעייה, שיצחק תועה בירושלים באותם הימים, משלב עגנון את ניתוח המשבר הדתי, כפי שנתנסח בפי אנשי העלייה השנייה. הספק בערך המוחלט של המצוות נכנס בלבם עוד בחוץ־לארץ 'וכיון שנכנסנו לבית הספק התחלנו מתרפים במצוות. ואם קיימנו קצתן קיימנו אותן כדי שלא לעורר רוגזם של הורים. משעלינו לארץ־ישראל ונעשינו בני־חורין מעולו של אבא פרקנו מעלינו עולה של תורה' (263). וכאן מוסיף עגנון כי בעלי התיאוריות הוסיפו צידוק לפריקת עול באמרם 'שרוב המצוות אינן אלא תולדות הגר־לות, כביכול לא באו המצוות אלא לשמור על ע־ישראל שלא ייטמע בין הגויים 'עכשיו שאנו חוזרים ובטלה סכנת

תערובת הגויים שוב אין צורך במצוות מעשיות' (264). והנה יצחק זה אינו 'עוסק במושכלות' היינו נטול הוא כלי ביטוי לרעיונות אלה. אולם במעומעם מרגיש הוא את כובד הסתירה שבין השתוקקותו לעולם־האמונה לבין העדר חיזוקה בתחום המחשבה. על כן יכול יצחק להצטרף למנין ולמזומן, וכשמזדמן בלילי שבתות לכותל המערבי מסוגל הוא אף להתפלל תפילה של ממש 'בעל פה או מתוך סידור עומד יצחק ומתפלל. מהתפעלות הלב מעביר יצחק כל אשמותיו מלבו והוא דומה בעיניו כתינוק שלא חטא, נקי מכל דופי כבימים הראשונים כשהיה נער עם נערי בני עירו — עם תוספת קדושה מקדושת השבת שבירושלים. מה יפה אור החסד לנפש הנכספת' (263).

אולם חסד זה אינו אלא לשעה 'כשנתגלה עליו אור החסד האלקי מיד כבה, משל לפנס שנפרצו כתליו שאין לאור הנר שבו קיום. הרי שיצחק עומד לפני כותל המערבי ואור האלקי מאיר בלבו, כיון שחוזר לביתו חוזר לכמות שהוא' (264). מה הם כתלי הפנס שנפרצו? הווה אומר: קירות

המגן האינטלקטואליים לאמונה ולכיסופים שבלב. במצב־רוח זה הזדמן יצחק לבתי אונגריין, הם מבצר היהדות הישנה המתגוננת, וראה שם את שפרה, הבת התמימה של הישוב הישן. נכנסה ריבה נאה וחסודה והביאה מים ומר־קחת... לא הספיק יצחק להסתכל בה עד שיצאה. באותה שעה נתעממו עיניו של יצחק ולבו התחיל מרתת. למה היה יצחק דומה באותה שעה. לאדם הראשון בשעה שנטל הק־דוש ברוך הוא אחת מצלעותיו והעמיד לפניו את חוה' (271). הכיר יצחק בהשקפה ראשונה כי שפרה בת־זוגו היא לסוניה לא התקשר יצחק אלא דרך התפתות מקרית ואילו שפרה מיד הולמת את הדמות הנשית המקננת בלבו מן הזכרון שנשתייר לו בלבו מאמו הורתו.

ושוב: הזיקה האירוטית והשאיפה החברתית הולכות יד ביד. מאותו רגע מתחיל הנסיון של יצחק לסלק מעליו את כל מה שקשר אותו לישוב החדש, כדי שיוכל להמלט לתוך הישוב הישן. נסיון הבריחה מוצא את ביטויו ביצירת הדמות

המסמלת של הכלב בלק. יש לשים לב לזמן ולמקום, שבהם מופיעה דמות זו בהשתלשלות העלילה; היא מופיעה מיד אחרי פגישתו של יצחק בשפרה. יצחק גמר את מלאכתו בשכונת האונגרים והרי הוא עושה בשכונת רחובות. שם מצא את הכלב שנטפל לו וכתב על עורו 'כלב משוגע'. מה משמעותה של כתיבה זו? כדרכו של עגנון מושיט הוא את הפירוש למעשים הזרים של גיבוריו ברמז המשתלב לתוך הסיפור כלאחר-יד עד שהקורא עשוי לעבור עליו כעל אסוציאציה בעלמא. והנה הפסקה המכרעת (276):

נסתכל יצחק בכלב והיה שמח. כשהיו רבותינו שבארץ-ישראל מנדין לאדם היו קושרין פתקאות בזנביהם של כלבים שחורים וכותבים עליהם פלוני בן פלוני מנודה ומשגרים אותם בכל העיר להזהיר את העם שיבדלו ממנו. ואילו לכתוב על עורו של כלב לא קדמו אדם מעולם. אבל אין כל חדש תחת השמש, כל מה שאדם עושה ושעתיד לעשות כבר עשו לפניו ולפני פניו. ועדין זכורה ירושלים שפעם אחת נידו לחכם אחד שבקש לתקן את הישוב שלא על דעת שומרי החומות, הביאו כת של כלבים וכתבו על עורם פלוני אפיקורוס מוחרם ומנודה.

והנה כאותו חרם על מתקן הישוב (שדרך אגב רמז לו לחרם שהחרימו את ר' יחיאל מיכל פינס) מחרים מעתה גם יצחק את כל מה שדבק בו מן הישוב החדש. עגנון נזקק לתחבולה זו של יצירת alter ego לגיבורו מפני שאותו גיבור תמים הוא ואינו מסוגל לעשות את חשבונו של העולם האינטלקטואלי העומד לו לשטן. רק במעומעם הוא מרגיש, שהאמת האינטלקטואלית חוסמת בפניו את הדרך לשיבה לבתי אונגריין. אולם מאוויו הנפשיים תוכפים עליו והוא עוקר מלבו ביד חזקה את זיקתו לעולם החדש. הוא מחרים את הציונות שבו, כדרך ששומרי החומות החרימו את נושאי הציונית הריאליים. ומכאן ולהבא מתפתחות תולדותיו של יצחק בשני מסלולים שונים. במסלול המאורעות שלו ובמסלול של הכלב המשוגע שנושא על עורו את גורל הציונות המוחרמת.

נכון, שמשעה שהיצור המסמל הזה נעשה נפש פועלת ברומן נעשה לדמות עצמאית, כלב חוצות מפחיד, ולא כל מאור רעותיו צריכים להדרש כמשל. זו גדולתו של הסופר, שמסוגל הוא לתת לדמותו המסמלת חיות כפשוטה והקורא יכול שיהנה מהרפתקאות הכלב המתנהלות אגב הארה אירונית של חיי ירושלים. אולם עיקרי מעשיו של הכלב יובנו על שני מישורי ההבנה גם יחד. בלק נסקל במאה שערים לא רק כפשוטו, ככלב שוטה המטיל אימה, אלא גם כמדרשו בנושא הציונות המוחרמת. וחלחלת המות שנתחלחל ר' פייש, אביה של שפרה ראש הקנאים שבירושלים בפגישת-לילה עם בלק הוא צורך עלילת הרומן כפשוטו; שהרי רק נפילתו של ר' פייש על ערש-דוי מפנה את הדרך בפני יצחק לצאת ולבוא בביתה של שפרה. אולם משמעותה העמוקה של פגישה זו היא שהציונות המוחרמת מזעזעת את ר' פייש, כשהוא נפגש בה פנים אל פנים. אולם אם בשאר מעשיו של הכלב יש פנים לדרשה לכאן ולכאן, ביחסו ליצחק-יוצרו אין לו מובן אלא במישור המסמל, ביטוי למהלך הרעיונות המודחקים על ידו.

מידת ההשתוות, היינו-העדר הכרעה בין הנטייה לישן והחדש שיצחק הגיע אליה בימים שלפני פגישתו עם שפרה, הופרעה בפגישה זו. המלטת הכלב המשוגע, היינו החרמת הציונות שבקרבו, היא הביטוי הסמלי להכרעה שאינה מודעת עדיין לבעליה מכל מקום מתחיל תהליך ההחלצות מן העולם החדש, שריתק את יצחק בהיותו יושב בין חבריו ביפו. והחלצות זו מחזירה את יצחק — ועמו את הקורא — ליפו. יצחק חייב לגמור את מעשיו עם סוניה, שבתמימותו רואה עצמו קשור אליה קשר-של-שידוכין. גם בכך מגלה יצחק את זיקתו למערכת המושגים של עולם המסורת שעל פיה אין לפרק קשר של שידוכים בשום פנים אלא בהסכמת שני הצדדים. אולם נראה, שכוונה נוספת יש לו לסופר להחזרת גיבורו למקום מעשיו הראשונים. יצחק חייב לא בלבד לגמור את מעשיו עם סוניה, אלא חייב גם לחזור ולבחון את הכוח המרתק של הישוב החדש לגביו. ביפו

יצחק חוזר ונפגש עם היסודות המושכים של החיים המת־חדשים. ימי שהותו ביפו הם עת פריחה לשוב החדש — ימי בניינה של תל־אביב — ימים של אמון בעתיד וסיכויי יציאה לרווחה. על נקלה היה גם יצחק מוצא את מקומו שם. ומפיו של חברו רבינוביץ, שחזר בינתיים מחוץ־לארץ, שומע יצחק את ההצעה, שיחלץ את שפרה מכבלי בתי אונ־גרין שבירושלים וישתכן אתה ביפו. אולם הצעה זו כאילו לא נשמעה מעולם והיא אינה נשקלת על ידי יצחק כל עיקר. לאמיתו של דבר אין שהייתו ביפו אלא פרידה ארוכה מן הישוב החדש, הוכחה אכספרימנטלית כביכול, שאין עולם זה הולמא ולבסוף ביעותי לילה שבחלום מחזירים אותו לאוירת בית אבא במקום שקול לימוד הגמרא מנסר באויר ובני אדם עומדים לבושי טליתות ועטורי תפילין' (458). חוזר יצחק למקום שמתבקש לשם לפי עומק נטיותיו שבלב.

ש'לם בגופו ושלם ברוחו חזר יצחק לירושלים. נפשו שהי־תה כבדה עליו ביציאתו קלה היתה עליו בחזירתו. סוניה לא באה עליו בתרעומת ורבינוביץ לא הזכיר לו אותו עוון... עכשיו אין לו אלא לבוא לפני אמה של שפרה ולבקש ממנה את בתה' (479). (תיאור זה של שלוות־נפש אינו משקף אלא את מצב התודעה הגלויה של יצחק, ואילו במעמקי־הנפש עמוס נסיון התקרבותו לשפרה ולעולמה עומס כבד מנשוא. עוד לפני יציאתו של יצחק ליפו, כשירד לבתי אונגרין ומצא את שפרה ונפרד ממנה מתוך קירוב לבבות, הופרעה השל־וה המדומה על ידי הופעתו המאיימת של הכלב) יצחק פגש את שפרה בדמדומי הערב ושוחח עמה ואף החזיק את ידה בידו. כשהלכה לה נצטער יצחק על שהלכה ולא הספיק לומר לה כל מה שבלבו... ואף על פי שהלכה לה והתרחקה ממנו ידע שהיא קרובה לו. הגביה את רגליו ופסע שתיים שלוש פסיעות. נדמה לו שלא התרחקה כל כך והתחיל רץ אחריה. הוא לא ידע שכבר נתרחקה ואותה בריה שרואה אותה מהלכת אינה מבני אדם אלא כלב חוצות. יצחק לא ראה שכלב הוא אבל הכלב ראה את יצחק וכיון שראה אותו

נבח בו וכיון שנבח בו נתבלבלה דעתו ופרחו מחשבותיו' (368—394). ושוב אחרי חזירתו של יצחק כשבא לשפרה, על מנת לקבוע את עתידם ומספר על מה שראה ביפו 'אמרה רבקה דעתך לחזור ליפו? אמר יצחק אם אתן מסכימות הריני חוזר. האדימה שפרה פנים והשפילה עיניה. תלה יצחק בעיניה דרך בקשה ותחנונים ואף הוא האדים פנים' (494). לכאורה כאן התקשרות של נאהבים ונעימים מתוך הרמוניה גמורה ותשובתו של יצחק, שחזרתו ליפו תלויה בדעת אמה ובתה, אינה אלא בקשה שיעכבוהו כאן. אולם אותה שעה 'נשמעה צעקת כלב בחוץ' ושלוות ההתקשרות מופרעה. הכלב שנושא על גבו את הרעיונות האפיקורסיים שיצחק ביקש לעקרם מלבו אורב לו ליצחק. הוא לא עקר את הרעיונות אלא הדחיקם לשיכבה עמוקה של תודעתו, וכל אימת שהוא מנסה להתקרב לעולם הישן כדי להבלע בו הם משמיעים את קולם להפריע את מנוחתו. בלילה שלאחר השיחה בבית שפרה לא מצא מנוחה 'שבליילה נתבלבלה עליו שנתו מחמת כלב שנבח כנגד חלונו' (497). אף על פי כן כבר החל יצחק ללכת בדרכו ואין כח שיעצרו. ללא תשובה דתית ממש מתקשט הוא בסימני הדתיות החיצוניים. משחזר מביתה של שפרה, מוזג הוא לו כוס מים, חובש את כובעו ומברך (495). הוא מגלה בין בגדיו את טליתו ובודק את ציציותיו. למחרת מזדמן לו מנין בבית המלון 'הועמד יצחק בין המתפללים והביט בעינים קשות, מוכן להגן על עצמו כנגד כל מי שיתגרה בו. שום אדם לא נתגרה בו, אלא אדרבה הושיטו לו תפילין. נטלן מתוך תרעומת ולבשן, ושוב הביט בעינים קשות לראות אם מת-בוננים בו. אבל מיד הסיח עיניו מאחרים והתחיל מתפלל' (497—498). מפני מי נפחד יצחק בהניחו תפילין? הוה אומר, מפני מצפונו שאינו שלם עם חזירתו-בריחתו. אלא שטעות בידנו אם נאמר, שעגנון רואה ביצחק זה צבוע שמקבל עליו עול המצוות כדי לזכות באשה הרצויה לו. כיסופיו הדתיים של יצחק כיסופים אמיתיים הם. זיקתו לשפרה אף היא אינה אלא ביטוי להשתוקקות לחיי-המסורת.

עגנון מול המבוכה הדתית

כפי שנתחנך עליהם בילדותו, והראיה, שעל כורחו חוזר הוא לצורת־החיים הישנה אף בינו לבין עצמו. תמונה מזר הירה צייר עגנון להבלטת מיפנה זה בחייו של יצחק. אותו יום, שהחל להניח תפילין מפני שנקלט בין מתפללים בצייר בור, עבד יצחק בשכונה של גויים בינו לבין עצמו. לפנות ערב עומד הוא לבדו מול נופה המדהים של ירושלים. 'היום פנה, אמר יצחק, כמין עצבות התחילה מלטפתו. זקף את ראשו ונסתכל בדמדומי חמה כשהוא מהרהר בלבו, עכשיו עושים מנין באכסניא... טוב להם למאמינים שמתפללים. אבל לגבי אדם כמותי מה תפילה מועילה? מכל מקום אילו הייתי באכסניא הייתי מצטרף למנין' (510). וכאן בא תיאור נפלא של עת שקיעת החמה בירושלים שיצחק חווה בה 'פאתי מערב האדימו והחמה נתגלגלה ככדור של אש בתוך שלהבת של אש...'. (שם) 'הניח יצחק את מכחולו מידו ונטל את הכד ורחץ את ידיו ועצם את עיניו והתחיל אומר אשרי. עם שהוא מתפלל שואל את עצמו כלום להתפלל רציתי? באו הפסוקים זה אחר זה עד ששכח מה ביקש ומה לא ביקש, עמד בלב נשבר ונדכה והתפלל תפילת מנחה, וכש־סיים תפלת מנחה התחיל מתפלל תפילת ערבית' (שם). הרי מסוגל יצחק ואנוס הוא להתפלל אף ביחידות. אך למה הוא עומד 'בלב נשבר ונדכה'? כי אמנם לבו אונסו להתפלל אך אינו מסוגל למצוא לתפילה זו צידוק ומשמעות מבוררים. יצחק שילח מעל פניו את הקטיגור בדמותו של הכלב, היינו הדחיק את הספיקות האינטלקטואליים שבין כך ובין כך אין הוא מסוגל להתמודד עמהם. 'אולם הספקות לא נתיישבו והם מכרסמים בלב ומטילים טיפה מרה לטעם התפילה אף כשהיא מתבקשת ממעמקי הלב) והספיקות מאיימים לחסום את הדרך בפני יצחק בבואו להסתפח אל תושבי בתי אונגריין ולעשות כאילו לא אירע דבר ועולם המסורת עומד על תילו. אולם, כאמור, חסר יצחק עצמו כלי המחשבה, כדי לעשות את המאבק על השיבה המפוקפקת שלו לתמימות המדומה. המאבק עובר ל־alter ego שלו, לבלק. שהרי באותם הימים שיצחק עמד

לשאת את שפרה, נקעה גם נפשו של בלק ממאכלות אסורים
 בפרברים הנכרים של ירושלים ומבקש הוא 'לחזור למש-
 כנות ישראל... וכשהיה לבו אומר לו הזהר ואל תלך היה
 נובח בו ומשיב, אלך אלך, משום שאני רוצה לילך. לכאורה
 תשובה פרימיטיבית השיב בלק, אבל באמת אתה מוצא כאן
 נימוק פילוסופי, היינו שהרצון הוא כח אבטונומי, ואין
 לשלול אותו מטעמים סיבתיים' (562). מעין גלגול מחילות
 מתגלגל בלק עד שהוא מגיע למאה שערים. ובדרכו נרמז
 לו מה פירושה של השיבה לבתי אונגרין ומה מחירה. נפגש
 בלק בחשכת הלילה בלילית אחת זקנה שהכירה את העולם
 וידעה כל מה שנעשה תחת כל קורת בית ותחת כל גג'
 (571). בין לילית זו ובין בלק מתקשרת שיחה המשמשת
 פתח לטרגדיה של יצחק. שואלת לילית את בלק 'מה טעם
 מבקש אתה לילך למאה שערים דווקא. אמר בלק מה טעם,
 משום שאני מבקש חיים של טעם' (572). על כך מספרת
 לילית מעשה בצבוע שראה את 'ארזף שבעין רוגל ומצאו
 מתעסק בפוחלץ של שועל' (שם), ארזף זה מוכר לקורא
 של הספר כאיש שכל מלאכתו בהפיכת בעלי חיים לפוח-
 לצים. מסביר בעל המלאכה את יתרונו של הפוחלץ על
 יצורים חיים. 'כל זמן שבשרך קיים הרי אתה בחזקת מיתה...
 מה שאין כן אם זרקת את בשרך והשלכת את עצמותיך
 ונתת קש במקום בשר ועצמות הרי אתה חי לעד וקיים
 לנצח' (573), אך הצבוע בשלו והוא מחליף את קיומו הארעי
 בדמות בשר ודם בקיום הנצחי המדומה של הפוחלץ. זה
 הלקח שלילית מלמדת את בלק-יצחק. מחיר הנסיגה מע-
 בר למחיצות של בתי אונגרין הוא ויתור על סימני חיים.
 ורמו יש בשמו של הותרן שדינו כדין צבוע.

מכיון ששיחה זו היא מעבר לתודעתו של יצחק, יכול
 הוא להכנס לחופה עם שפרה ולדמות כי בא אתה אל המנר-
 חה ואל הנחלה. אך אין מנוחה זו אלא פרי ההדחקה שהד-
 חיק את הרהוריו. אולם כל המודחק עשוי להתפרץ לעת-
 מצוא. כשם שהדחקת הרהורים נסתמלה ביצירת הכלב
 כן מסתמלת ההתפרצות בפגישה אתו. בתוך שבעת ימי

עגנון מול המבוכה הדתית

המשתה נפגש יצחק עם בלק בשעה שהמון אדם נבהל מפניו בעת דרשתו של מגיד העיר. זה הכלב שהכל יראים מפניו אינו מירא את יצחק, שהרי הוא היודע את סודו שהוא שכר תב עליו כלב משוגע. אולם מרוב צרות שעברו עליו נשׁתטה הכלב וכשהוא נושך את יצחק נשיכתו נשיכת־מוות. זה פשוטו של המאורע, ומדרשו — והמדרש כאן אינו אלא עומק הפשט של הסיפור — שאם אין הכלב מסוכן לשום אדם, ליצחק יוצרו הוא מסוכן. כי אין כלב זה אלא פרי הדחקת הספיקות של יצחק. עתידים היו הספיקות להתפרץ ולירד לחייו של יצחק, הם פרצו בצורה דרמתית עם הפגישה הראשונה בדמות נושאם, הכלב. השיבה המדומה לעולם־המסורת נדונה לכשלון.

עגנון אינו מורה־דרך במבוכה הדתית של בני־הדור. הוא ממגלי המבוכה הגדולים. מבוכה זו אין פירושה ריקנות ושלילה. אלמלא דבקותו של עגנון במסורת, לא היה מת־ייסר ביסורי זעזועיה־פרפוריה. דתיות זו של עגנון ושל רבים מבני־דורו אמת סוביקטיבית בה. חסרונה היא בהעדר־יכולתה למצא לה ביטוי וסעד בתחום האוביקטיבי — בצי־דוק הרציונאלי. מכאן הפיתוי לבריחה לבין חומות המוס־דות המתימרים להיות למגן ליחיד בפני הרוחות הפורצות. שאין נסיגה כזאת אלא בריחת־מוות היא הלקח החמור של 'תמול שלשום'.

ה ע ר ה :

בעמוד 166 נשמטה ההערה השייכת לשורה 14 :
ההסבר המוצע להלן הולך בעקבות דבריו של משולם טוכנר
"גזית" שנה י' ז/ח.